

Oponentský posudek diplomové práce

Vztah iluzorního a skutečného u Henri Bergson

Barbora Hollmannová, ÚFAR, FFUK, srpen 2018

Diplomová práce Barbory Hollmannové sleduje zvolenou otázku napříč různými díly a fázemi Bergsonova myšlení. Tato otázka se týká vztahu myšlení a skutečnosti, jež má podle Bergsona dějový, unikavý, a intelektuálními výkony nepostižitelný charakter. Autorka svou otázku formuluje slovy: „co má naše myšlení společného s oblastí, kterou chce poznat, a co z ní, jestli vůbec něco, vskutku poznává“ (11).

V první kapitole, nazvané „Bergsonova kritika racionality a jazyka“, autorka představuje Bergsonovy úvahy o vztahu mezi časem a prostorem (především podle jeho první knihy *Čas a svoboda*). Ukazuje, že podle Bergsona se pojmové, vědecké („intelektuální“) zachycení skutečnosti *de facto* rovná jejímu zastavení (je „negací trvání“). Proto je racionální poznání „do jisté míry iluzorní“ (21). Zároveň však upozorňuje, že schopnost intelektu nacházet opěrné body v realitě je důležitá pro naši praxi, a dodává: „na oně pevnosti a stálosti našich systémů tedy musí být něco správného“ (21). V duchu své hlavní otázky se pak autorka táže: „co je skutečného na skutečnosti, kterou může intelekt poznat?“ (21) Připomíná, že pojmy „možnost“, „nic“ a „neřád“ Bergson považuje za výtvořiny našeho pragmatického intelektu, nikoli za součást reality. Například výraz slova „nic“ „má svůj smysl pouze v praktickém životě, ale netýká se ničeho v realitě.“ (25).

Druhá kapitola sleduje hlavní otázku na klíčových tématech Bergsonovy druhé knihy *Hmota a paměť*. Autorka zde velmi spolehlivě vykládá Bergsonovy úvahy o vztahu mezi hmotou, vnímáním a pamětí. Právě paměť umožňuje určitým částem hmoty – organismům, lidem – reagovat na působení okolní hmoty nikoli bezprostředně, ale na základě vlastního uvážení, tj. rozhodovat se. Díky paměti (třeba i ve formě pohybového návyku) může organismus spatřovat v dané situaci to, co má podobné s jinými situacemi, tedy zobecňovat, předvídat a načrtávat schéma svého vlastního působení. Opět je tak naše poznání skutečnosti vztaženo k praktickým zájmům a pojato jako její „zpevnování“. Tyto „zpevněné představy“ vytvářejí „homogenní prostor a čas“, které jsou – jak autorka případně cituje Bergsona – „schématem našeho působení na hmotu“. Autorka se v závěru kapitoly vrací k hlavnímu problému své práce, který tkví v tom, „že hmota trvá, a tudíž naše zpevněná představa už jí dávno přestala odpovídat.“ (39). Načrtává přitom dvojí možnou reakci na tento problém: „Na otázku, jak je možné, že schéma odpovídá pohyblivému charakteru hmoty, dostaneme odpověď, že jde o schéma. Bergson však poskytuje i jinou odpověď na danou otázku“. V této souvislosti autorka upozorňuje na Bergsonovo prohlášení, že heterogenní kvality nemusí být přetaveny do podoby čistých kvantit, že „stačí, aby se jejich heterogenost takřkajíc dostatečně rozpila“. Druhá odpověď tedy navrhuje, aby se „homogenita kvantit dala pojímat jako rozpitá heterogenita kvalit.“ (39) Když autorka vysvětluje, co by to znamenalo, uvádí, že často můžeme odhlížet od kvalitativních změn (neboť ty jsou příliš malé). Zajímalo by mne, v čem přesně tkví tato druhá odpověď, a zda se vůbec liší od první odpovědi.¹

Ve třetí kapitole autorka upozorňuje na blízkost Bergsonovy teorie s pragmatismem Williama Jamese, a formuluje otázku, „zda pravda jako užitečnost dostahuje nárokům, které na ni obvykle klademe. A zda realita „deformovaná“ naší praktickou perspektivou je realitou skutečnou.“ (42) Do kapitoly je vložen výklad o Bergsonově polemice s psycho-fyzickým paralelismem. Pokud autorce dobře rozumím, upozorňuje na neredukovatelnost vědomí, které je

¹ Autorka uzavírá tuto kapitolu slovy, která lze číst jako rekapitulaci první odpovědi (naše představy o skutečnosti jsou prakticky funkční schémata): „Představa obecnosti a opakovatelnosti je proto alespoň do nějaké míry klamavá, ne však z praktického pohledu.“ (40)

„podmínkou veškerých poznatků“ (46), přičemž o takových poznacích i nadále platí, že „co je pravdivé, to je užitečné“ (46).

Čtvrtá kapitola je věnovaná Bergsonově knize *Vývoj tvořivý* a zde předložené nauce o divergentním vývoji různých poznávacích schopností, instinktu a intelektu. Kromě opět velmi spolehlivého výkladu dané teorie autorka nabízí i takové charakteristiky instinktu a intelektu, které ukazují na propojenost této teorie s problematikou *Hmoty a paměti*. Píše například: „Intelekt a instinkt se ... jeví jako dva rozdílné druhy vědomí. Instinkt vlévá minulé do přítomného po vyznačené trase. Intelekt se zpožďuje, aby se mohl rozhlédnout po jiných trasách.“ (53). K otázce vztahu mezi intelektem a skutečností autorka poznamenává: „Intelekt je vlastně funkčním vztahem k realitě. Jeho poznání je poznání o tom, co v širším slova smyslu funguje, a tudíž jeho poznání není jen jeho vlastním produktem, ale je i součástí reality. Řád, který intelekt nachází ve hmotě, tak koresponduje se skutečným řádem.“ (54) V závěru kapitoly autorka upozorňuje, že tím, co sjednocuje různé typy poznání – instinkt a intelekt - je *élan vital*, k němuž se intelekt a instinkt mají jako jeho dílčí projevy: „Kosmologická skutečnost v podobě *élan vital* nemá žádný vnější zájem – pouze vnitřní tendenci k životu, novosti, plynulosti, nepředvídatelnosti a mnohosti či různoběžnosti.“ (57).

V páté kapitole autorka pojednává o Bergsonově pojmu „simultaneita“, a sice v souvislosti s otázkou, co znamená, že více časů může být „souběžných“. Autorka se zde stručně zmiňuje o Bergsonových úvahách z *Durée et simultanéité*, které obsahují Bergsonův pokus o filosofický výklad speciální teorie relativity. K většímu vyjasnění Bergsonova pojmu simultaneita mi zde scházelo rozlišení mezi simultaneitou proudů a simultaneitou okamžiků.² Autorka ve své podkapitole o simultaneitě správně zdůrazňuje, že čas, „do něž bychom nemohli posadit alespoň virtuálního pozorovatele... by byl časem fiktivním“ (62). Z toho dle mého ovšem ještě neplyne závěr, podle něhož „reálný čas je ... vždy produktem toho, že je tu více simultánně trvajících rytmů.“ (62). Pokud vím, kritériem „reálnosti“ času je pro Bergsona právě a jen, zda se jedná o čas zakoušený, prožívaný, vnímaný. Čas, který je – v paradoxu dvojčat – pro jedno dvojčete reálný (jeho vlastní čas), je druhým dvojčetem pozorovaný jako zpomalený, a naopak. K tomu, abychom však vlastní čas považovali za reálný, mnohosti rytmů nepotřebujeme. V poslední podkapitole se Bára Hollmannová vrací k Bergsonově kritice pojmu možnost, o níž mluvila v závěru první kapitoly, a táže se, zda *élan vital* nenabízí takový pojem „organické možnosti“, na který by se Bergsonova kritika nevztahovala. Autorka spojuje téma organické možnosti se souběžností více trvání (dvou pozorovatelů, z nichž každý žije v jiném rytmu). Toto – dle mého soudu příliš rychlé – propojení (63) má zřejmě předjímat závěr, v němž autorka tvrdí, že *élan vital* je „svazkem všech heterogenních trvání“ (65). Samotný závěr navrhuje několik syntéz, například „sjednocení „logické možnosti“ s „možností organickou““ (65), „protnutí praktické perspektivy s metafyzickou“ (66) či „propojení vědy a metafyziky“, intuice a intelektu (67).

Práce Barbory Hollmannové zaujme šíří textů, které zohlednila. Jakkoli pojednává o několika různých fázích Bergsonova myšlení, dokáže jednu každou z nich představit nejen přesně a čtivě, ale i ve vzájemném vztahu. Rád bych zde vyzdvihl, že podobně souhrnné čtení Bergsona vůbec není snadné, a že autorka si při něm dle mého názoru počínala velmi zdařile.

Při čtení práce jsem si několikrát kladl otázku nad jejím rozvržením. Kompozice kapitol 3 a 5 mi nebyla úplně srozumitelná. Kapitola 3 pojednává v první části o pojmech pravda a skutečnost, aby ve druhé části přešla k problému psychofyzického paralelismu. Tou jsou dost odlehlé problematiky, které autorka náležitě nepropojí. Podobně tomu je dle mého soudu v kapitole 5 (v první části simultaneita různých trvání, ve druhé otázka „organické možnosti“).

Po obsahové stránce si kladu v zásadě dvě otázky: první souvisí s vizí jednoho sjednoceného času, do níž celá práce ústí, druhá s ústřední otázkou celé práce.

(1.) V závěru práce autorka opakovaně mluví o provázání různých trvání do jednoho svazku. Při stručné úvaze o intersubjektivitě například praví, že „není možné myslet trvání, jehož

² *Durée et simultanéité*, kap. III.

rytmus se nepromítá do rytmu trvání ostatních.“ (66) Kladu si otázku, zda to skutečně u Bergsona platí, zda to platí například o pozici zastávané v *Čase a svobodě*. Především si ale kladu otázku, jak myslet *jednotu* mnoha trvání. Autorka se v této věci uchyluje k *Vývoji tvořivému*. Živoucí vzmach je „svazkem všech heterogenních trvání, je jejich temporálním sjednocením v jednom časovém proudu“ (65). Stejně tak by se ale dalo říci, že *élan vital* je zmnožením a rozrůzněním trvání do různých typů a jednotu času – pokud kdy nějaká byla – se nachází u zdroje, je to „vis a tergo“ (47). Otázky jsou tedy dvě: jak máme myslet *jednotu* času u Bergsona a opravdu chce Bergson tvrdit, že čas je jeden?

(2.) Jakou odpověď dává autorka na výchozí otázku po vztahu mezi myšlením a dějící se skutečností? V práci jsem našel několik možností. Pokusím se je shrnout jinými slovy, než autorka:

(i) *vymezení sfér kompetence*: poznání intelektu je pravdivé tehdy, když se zaměřuje na reality, které netrvají. Když se zaměřuje na duchovní a trvajících skutečnosti, je iluzorní (22).

(ii) *disjunkce pravdy a praxe*: pojmové poznání schematizuje skutečnost pro účely praxe, a proto je iluzorní (39).

(iii) *praxe (a intelektuální poznání) je součástí skutečnosti*: intelektuální poznání, nakolik nám umožňuje praktickou orientaci, funguje, a tedy je do jisté míry správné, „koresponduje se skutečným řádem“. Třebaže je vždy relativní (určené našimi zájmy), je samo součástí reality (54).

(iv) *evoluční sjednocení různých poznávacích mohutností*: instinkt a intelekt jsou dva projevy životního vzmachu. Mohu fungovat ve vzájemné součinnosti (21n., 67).

Zajímalo by mne, v čem autorka sama vidí výsledek své práce, a jak by jej charakterizovala za pomoci výše uvedených návrhů (i) až (iv). Myslím, že všechny uvedené odpovědi u Bergsona skutečně najdeme. S každou se však pojí nějaký další problém (např. u odpovědi iii se klade otázka, jaké jiné poznání poznává dějící se skutečnost, již je intelektuální poznání součástí).

Práce Barbory Hollmannové naplňuje požadavky kladené na diplomovou práci. Doporučuji ji k obhajobě a navrhuji hodnotit ji jako **výbornou**.

Jakub Čapek

V Praze, 3. září 2018